

je oblikovalec s sredstvi estetskega oblikovanja kot s primarnimi izraževalnimi prvinami zajemal čustvene in miselne razsežnosti, v čemer je bistvo povezave med funkcijo in obliko.

Ob vsem tem bi veljalo omeniti še, da se je zoper ločevanje forme od ideje (kar je zoženi izraz funkcionalnosti) v marksistični kritiki in publicistiki ob pristopu k literarnemu umotvoru pri nas med prvimi jasno izrekal Boris Ziherl. Reagiralo je na takšno ločevanje, ko se je pojavljalo tudi v marksistični kritiki Cankarjevega dela.

Naravnost je o formalističnem obravnavanju umetniškega organizma med drugim zapisal tudi, da »kot simbolist nima Cankar nič skupnega s formalistično dekadenco. Oblike najde v tisti veliki zakladnici, o kateri je govoril Gorki, poudarjajoč njen pomen za novi realizem, namreč v folklori, v legendah, narodnih pripovedkah in pesmih«.

Če s katerega, potem je zlasti z vidika bralčeve percepcije zares težko ločevati ljudsko, tradicionalno slovstvo od umetne književnosti. Prav tako pa se notranji odnosi, zlasti genetične in vrstne zveze med njima, dajo поблиže spoznavati ravno ob njunem povezovanju z vidika pojavnih oblik, strukture in zlasti še njihove funkcionalnosti.

Jože Pogačnik

Filozofska fakulteta v Novem Sadu

TIPOLOGIJA STAREJŠIH DOB V JUŽNOSLOVANSKIH KNJIŽEVNOSTIH

Metodijevo žitje ima v opisu Gorazdovega umeščanja značilno formulacijo, ki s svojo zgoščenostjo dokaj natančno označuje pravno-politične in idejno-kulturne razsežnosti starejših dob v južnoslovanskih književnostih. Predlog, da prav ta učenec postane Metodijev naslednik, se namreč glasi: »To je vaše dežele svobodni mož, pa dobro učen v latinskih knjigah, pravoveren.« Najprej sta izpostavljena dva fevdalna atributa, dežela (regija) in svobodnjaštvo, poudarjeni sta strokovna in verska fiziognomija, nato pa sledi še ugotovitev, da kandidat pripada krščanstvu. Ta pripadnost je v tem primeru omejena na latinski (zahodni) kulturni krog, z isto pravico pa bi že v času nastanka omenjenega žitja, samo da v drugi regiji, izpostavili pojem grščine in helenizma vzhodnega tipa. Označeni so pojmi pokrajinske (regionalne) zavesti, družbenopolitičnega statusa, intelektualne fiziognomije in — z dodatkom členu, ki je izpuščen — dvojni pojem pravovernosti (zahodni latinski in vzhodni grški). S temi razsežnostmi je zaobsežena celotna kulturološka vsebina, ki sestavlja in določa južnoslovanski srednji vek.

Prostor, ki so ga v časovno in smerno različnih naselitvenih tokovih pridobili predniki današnjih južnih Slovanov, je v zemljepisnem pogledu konveksen, kar pomeni, da so na njem dejavne pretežno sredobežne tendence, ki zavirajo nastanek kulturnih središč in drugih sredotežnih prizadevanj. Srednjeveška zgodovina tega področja je predvsem zato kulturološko receptivna; brez osrednje strasti, zgodovinskega poslanstva, izvirne religije ali skupnega temperamenta je laže postajala plen ozemlja in oblasti željnih političnih sosedov, hkrati pa območje univerzalnih kulturnih idej, ki so ljudstvo bolj raztresale kakor osredotočale. Takšne ideje so prihajale od zunaj, konkretno v našem primeru iz dveh iradiacijskih središč, ki jih ponavadi označujemo s pojmom Vzhod in Zahod.

Bizantinska država je z ustanovitvijo Konstantinopolisa dosegla politično in kulturno osamosvojitve rimskega Vzhoda. Za državno ureditev je bilo značilno, da je njen sestav podoben rimski, kulturološko pa je šlo za spojitev helenističnega izročila s krščanstvom. Rim (Zahod) je živel iz podobnih premis, razločeval pa se je po tem, da je kot prvi vgradil neki negrški jezik (latinščino) v helenistično kulturo in tako helenizmu dodal še eno (rimsko) književnost. S tem je bil led prebit; za Vzhod je znano, da je bila grščina v rabi zgolj v večjih (urbanih) aglomeracijah, na podeželju pa se je uporabljal jezik etničnih skupin, ki so strnjeno naseljevale neko področje. Tako se je bizantinska književnost razrasla na koptsko, armensko, sirsko in gruzinsko, v slovanskih predelih pa je po isti logiki nastalo tudi tako imenovano starocerkvenoslovansko slovstvo. To je po svoji strukturi najprej del bizantinske književnosti, po jezikovnem ustroju pa pripada tudi tistim kasnejšim narodom, ki so v teh regijah kontinuirano naseljeni in so tu ustvarjali svoje kulturno izročilo.¹

Na Zahodu je s Franki prišlo do posebnih vprašanj. Karolingi so se imeli za zaščitnika rimske cerkve, priznavanje rimskega primata, kar pomeni, njegovega pravnega in apostolskega izvira, jim je prineslo cesarski naslov.² Na začetku IX. stoletja so se njihove meje pomaknile najmanj za črto: izliv Rabe v Donavo — vzhodni del Blatnega jezera — Donava pri Mohaču — Fruška gora. Pokrščevanje, ki se je odvijalo po metodah irsko-škotskega in bavarskega misijona, je seglo celo v Dalmacijo. Od leta 796 je reka Drava ločnica salzburške in oglejske misijonsko-cerkvene dejavnosti. Vzhod je imel določene probleme z Bolgari, ki so šele po 814. letu v miru z bizantinsko državo, od takrat pa poskušajo s prodori v Podonavje. Rim v takih okoliščinah poskuša zadržati svoje prvenstvo, s tem prihaja do konflikta med Zahodom in Vzhodom, južnoslovanski prostor pa postaja zaradi posebnega geopolitičnega položaja področje intenzivnega križanja latinskih in grških civilizacijskih, političnih in cerkvenojurisdiksijskih naklepov. V teh trenjih se je začela tudi južnoslovanska kulturna dejavnost.

Slovanska plemena, ki so naselila obravnavani prostor, so bila s svojim družbenopolitičnim sestavom slabo pripravljena za življenje med kulturno in politično višjimi sosedi, ki so bili lačni zemlje in oblasti. Obstajala je nevarnost, da

¹ R. Katičić: *Bizantska književnost*, v knjigi *Povijest svjetske književnosti*, knjiga 2, Zagreb 1977.

² Za zgodovinski oris prim. naslednje: M. Kos: *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1955; — N. Klaić: *Povijest Hrvata*, Zagreb 1971; K. J. Jireček: *Geschichte der Serben I—II*, Wien 1911 in 1918.

izgube svojo etnično identiteto, zato so trezni plemenski poglavarji kar brž spoznali, da edino razvoj fevdalne države z močno osrednjo oblastjo lahko predstavlja alternativo za preživetje. Začelo se je zbiranje slovanskih plemen z etnocentrističnimi nagnjenji, nastala je centripetalna kulturno-politična ideologija, kar oboje je označevalo predvsem dve slovanski skrajnici — Bolgarijo in Moravsko. Zbudila se je slovanska zavest, ideja nabožno razumljenega univerzalizma je preraščala v obrambo enakopravnosti, razumljiv jezik pa je prinašal občutek demokratičnosti. S tem je bila programirana slovanska perspektiva, ki je spreminjala družbeni sestav, porajala občutek istorodnosti in pobudila zavest o etnični individualnosti. Te procese sta tako Konstantinopolis kot Rim iz politične preračunljivosti vsaj v posameznih trenutkih gledala s prizanašanjem, zato sta nastali dve kulturni regiji, ki konstituirata južnoslovanski prostor v zgodnjem srednjem veku.

2

Raziskovalci literature danes soglasno sprejemajo mnenje, da je prvo južnoslovansko pismenstvo nastalo v zvezi z obema kulturnima središčema. Zahod naj bi si bil pomagal z latinico, Vzhod z grškim alfabetom, oboje pa naj bi, skupaj z drugimi kulturnopolitičnimi dejstvi, prineslo misel na črkopis, ki bi ustrezal slovanski fonetiki in bi razločevalno razdeljeval nove etnične skupine od drugih (tujih, neslovanskih) ljudstev. Slavistika ve za dva taka poskusa, ki ju imenujemo glagolica in cirilica, problemi pa se začno pri vprašanju njenega izvira, zvez, stratifikacije in prestrukturacij. Teh vprašanj ni mogoče obravnavati v naglici, potrebno pa je obe grafiji uskladiti z razpoložljivimi zgodovinskimi dejstvi in postaviti v razmerje, ki ga je mogoče sprejeti in braniti.

Zgodovinarji poročajo, da so se Nemci v boju proti Veliki Moravski zvezali z Bolgari, zato naj bi velikomoravski knez iskal in našel pomoč v Bizancu. V zvezi s takimi okoliščinami naj bi bila prošnja za »učitelje«, ki bi pomagali učiti njegovo ljudstvo v domačem jeziku. Do take prošnje je pač lahko prišlo zato, ker je bila bizantinska praksa v liturgični rabi slovanskega jezika že uveljavljena in znana. Nemški zgodovinski vir *Conversio* pa za Panonijo piše: »Salzburški duhovniki so v Kocljevi kneževini vztrajali toliko časa, dokler ni neki Grk, Metodij po imenu, z novo izumljenimi slovanskimi črkami na zvit način izrinil latinski jezik, rimski nauk in starodavne latinske črke in s tem pri celotnem ljudstvu ponižal maše, evangelije in božjo službo tistih, ki so jo opravljali v latinskem jeziku.«³ Oboje govori za to, da sta v obravnavanem času nastali dve slovanski žarišči. Eno je bilo vezano na Bizanc in je obsegalo današnje bolgarske ter makedonske teritorije, drugo je izviralo iz velikomoravske in panonske iniciative, zajelo pa je ozemlja, ki jih danes naseljujejo Čehi, Slovaki, Slovenci in del Hrvatov. Zahodno slovansko enoto je podpiral celo Rim, saj je znano, da je bila Metodijeva panonsko-moravska nadškofija podrejena neposredno papežu, kar ji je dajalo poseben pravni status nasproti Frankom in Salzburgu. Splet političnih okoliščin je zahodno slovansko iniciativo v prvotni obliki uničil, po Metodijevi smrti (885) so njegovi učenci bežali v južne predele; predvsem so menili, da bodo zatočišče našli v Preslavi, ki je konec IX. stoletja že

³ M. Kos, n. d., str. 116.

bila znano slovansko kulturno središče. Usoda Klimenta in Nauma pa razkriva, da je prav tu prišlo do spopada dveh kulturnih in grafijskih šol. Ta dva Metodijeva učenca sta iz načelnih razlogov zapustila Bolgarijo in ustanovila v Ohridu novo žarišče, ki naj bi nadaljevalo velikomoravsko-panonsko prakso. Znameniti polemični spis črnorizca Hrabra izvira iz trdne glagolske pripadnosti, iz privrženosti Metodijevemu kulturološkemu konceptu, s svojo apologijo Cirila zoper grkofilske očitke pa nedvomno ustreza tudi stališčem ohridske književne šole.⁴

Hrabrova polemika najbolj jasno razodeva obstoj dveh vzporednih slovanskih kulturnih žarišč in dveh ločenih grafij. V bizantinski državi je nastalo cirilsko področje, v velikomoravskem (panonskem) bazenu glagolsko. Za cirilico je znano, da je prirejena iz grškega uncialnega črkopisa, za glagolico pa vprašanje nastanka ni tako enostavno. Doslej je znanih vsaj štirideset različnih hipotez⁵ o njeni provenienci, kljub temu pa, da se stereotipno navaja grška minuskula kot izvir, je danes po teži dokazov enako možna predpostavka, ki bolj ustreza zgodovinskim dejstvom, o njenem zahodnem izviru. Angleški raziskovalec H. Leeming se je izrazil celo »za obnovitev preiskovalnega postopka«, sam pa je dal že načrt za novo reševanje tega vprašanja. Lotil se ga je s premiso, da sleherna grafija s specifičnimi terminološkimi označbami odkriva svoj izvir. V skladu s tem je našel v glagolici sestavine domače, germanske in obrske dediščine, kar bi kazalo na zgodovinsko zvezo, ki je bila mogoča edino v Zgornji in Spodnji Panoniji.⁶

Ko so se glagoljaši morali pomakniti na jug, so izgubili večji del prvobitnega teritorija, zato so poskušali nadaljevati na tistih območjih, ki prej niso bila organizirano podvržena tako imenovanemu slovanskemu misijonu. V spopadu obeh kulturoloških konceptov je na jugovzhodu zmagovala cirilica, glagolica pa je ostala na severozahodnih predelih (del današnje Slovenije, predvsem pa celotna Hrvatska). Meja obeh konceptov se je izkristalizirala nekako na teritoriju Bosne, ki je s svojim položajem omogočala nastanek hibridnih pojavov (v pismu bosančica, v religiji bogomilstvo). Ker sta bili južnoslovanski skrajnici (Bolgarija in Slovenija) na udaru drugače razporeženih sosedov, je razumljivo, da tu slovstveno življenje životari, cvete pa na obrobju Zahoda in Vzhoda, to je v Srbiji, ki je razvila bogato srednjeveško književnost v cirilici, in na Hrvaškem, ki je z glagoljaštvom dosegla najbolj kontinuiran srednjeveški slovstveni razvoj.

3

Tradicionalno jezikoslovje je izhajalo iz predpostavke o enotnem praslovanskem jeziku, iz katerega naj bi se šele po naselitvi novih zemljepisnih predelov razvila nekakšna pranarečja; od take teze se danes vse bolj odstopa, namesto nje pa se uveljavlja misel, da so se vsi slovanski jeziki »razvili iz jezikovne mešanice različnih praslovanskih narečij«.⁷ Zgodovinarji so ugotovili, da sta

⁴ B. Koneski: *Ohridska književna škola*, v knjigi *Makedonska književnost*, Beograd 1961, str. 9–27.

⁵ Prim. W. Lettenbauer: *Zur Entstehung des glagolitischen Alphabets*, *Slovo* 3, Zagreb 1953.

⁶ Prim. *Uloga Panonije u razvoju staroslovenskog jezika*, *Zbornik za slavistiku* 5, str. 137–43.

⁷ Fr. Bezlaj: *Slovenščina in stara cerkvena slovenščina*, *Nahtigalov zbornik*, Ljubljana 1977, str. 27–35 (citirano mesto na str. 31).

bila slovanski Vzhod in slovanski Sever močnejše ter bolj strnjeno naseljena že kar v začetku, na slovanski Jug pa so plemena prihajala iz različnih smeri in daljši čas. Tako je prihajalo do mešanice, v kateri so bili heterogeni jezikovni infiltrati z različno produktivno močjo. Za čas med VI. in X. stoletjem je v tem smislu značilno oblikovanje dveh skupin, ki bi jih — analogno kulturnozgodovinski členitvi — lahko imenovali zahodno in vzhodno. Dejstvo je namreč, da je opazen močan jezikovni infiltrat iz Zahoda v slovenščini, kajkavščini in čakavščini, medtem ko je na področju štokavščine v širokem pomenu besede mogoče zasledovati podobne tendence, ki pa prihajajo iz Vzhoda. Ta proces, ki potrjuje že izrečena zgodovinska dejstva, je za svoj nastanek in razvoj potreboval več rodov, isto pa je treba predpostavljati tudi za razkroj tako nastalih jezikovno-kulturnih ambientov in za razčlenitev v zarodišča tistih organskih narečij, ki jih kot poglavitna pozna za ustrezne regije sodobno jezikoslovje.

Individualizacija južnoslovanskih jezikov je konstitutivno določena že vsaj v XII. stoletju. Proces, ki je zajel ves prostor, je bil uresničen z reorganizacijo praslovanskega jezikovnega gradiva. Posamezne posebne južnoslovanske individualnosti se niso utemeljevale v številu fonemov ali novih slovničnih kategorij, marveč so — vsaka zase — udeležile svojo distribucijo in frekvenco fonemov, za morfološke potrebe pa so našle ustrezno število homofunkcionalnih sredstev, ki naj bi zadovoljila izrazne nujnosti.⁸ Tako sta nastali večji skupini v okviru današnje slovenščine (vzhodna in zahodna), srbsko-hrvaško ozemlje se je členilo v pet področij (čakavsko, kajkavsko, zahodno in vzhodnoštokavsko ter prototorlačko), skrajni jugovzhod pa je razvil današnjo bolgarsko (vzhodno in sofijsko podlago) ter makedonsko (jugozahodno) jezikovno različico. Nastajanju organskih narečij, ki je teklo počasi in ga je bilo skraja težko razločevati, ustrezajo praviloma na Vzhodu tudi posamezne pisne šole in z njimi povezane jezikovne redakcije. Na ozemlju Bolgarije sta znani šoli v Preslavi in Trnovi, Makedonija ima pomembni Ohrid, na štokavskem področju pa so bile znamenite raška, resavska, zetsko-humska in bosenska šola. Predzadnja ustreza današnjemu črnogorskemu kulturnemu prostoru, zadnja bosenskem, ki je prvotno po jeziku (štokavsko narečje zahodnega tipa) in kulturni usmeritvi pod zahodnim vplivom, s prihodom Turkov pa se vključil v novo versko in kulturno okolje, kar rezultira v pojavu Muslimanov. Procesi te vrste so ojačali v XIV. in XV. stoletju, ko je vsepovsod prišlo do močne narečne diferenciacije, razkrila pa se je tudi težnja, da se občutno zmanjša število fonemov in slovničnih kategorij. S tem so se posamezne redakcije že začele zelo svobodno ponašati do starocerkvenoslovanske jezikovne osnove, ojačale so težnje individualizacije, ki so dosegle svoj vrh v nastanku zgodnjih pismenih jezikov, kateri v poglavitem pokrivajo današnji jezikovno-etnični položaj.

Narečne in krajevne razločke odseva tudi pojav poligrafičnosti. Cirilica, ki je najprej lokalizirana predvsem v Bolgarijo, izriva glagolico v Makedoniji, Črni gori in Srbiji (sklep te tendence je v XII. stoletju), v Bosni pa se pojavi celo njena modifikacija, ki jo imenujemo bosančica. Glagolica, ki je imela svoj začetek na Zahodu, je brezuspešno poskušala osvojiti skrajni jugovzhod, njena faktura se je časovno spremenila od oble (makedonske) v oglato (hrvaško),

⁸ Za teorijo prim.: D. Brozović: *Standardni jezik*, Zagreb 1970.

Hrvaška in skrajni zahodni deli Slovenije so jo edini zadržali tudi daleč čez meje srednjega veka. Slovenci so z brižinskimi spomeniki, Hrvati pa z Radonovo biblijo sprejeli latinico različnih vrst (karolina in beneventana), vendar je raba med prvimi prevladujoča, pri drugih pa se pojavlja le sporadično. Ob koncu srednjega veka postaja jasno, da bo pisava Vzhoda cirilica, latinica pa se afirmira, kljub težavam s specifičnimi slovanskimi fonemi, na Zahodu. Glagolica ima svoje nepretrgano življenje le še na Hrvaškem, ki je natanko na sredini med obema kulturnima krogoma, zgodovinsko pa se nahaja na robu obeh ideološko-političnih vplivov, kar ji je med vsemi južnoslovanskimi narodi takratnega časa dajalo največjo relativno samostojnost in elastično stabilnost.

4

V vsem južnoslovanskem prostoru so se torej dogajali procesi, ki so bili po svojih posledicah kulturološki.⁹ Celotna duhovna dejavnost izvira iz funkcionalne obremenitve, ki jo je jedrnat izpovedal pisec *Petrisovega zbornika* (1468); takole pravi: »Nam je biti mešтром i učiti i prosvěčati plku tmu ki ništar ne znaju ni věde vole božie. I nikoli ne prodeku i ča se razumeti ne more ni im liho govori!« Slovstvo ni avtonomno duhovno področje, temveč sestavni del cerkvenega in državnega življenja, v načelu spisom ni imanentna lepota oblikovanja, ampak teološka in državna ideologija. Tisti, ki piše v srednjem veku, uči in razsvetluje, kar pomeni, na ustrezen način preganja duhovno temo in prinaša znanja, za katera meni, da so potrebna ljudem. Kliment Ohridski v svoji pohvali Cirilu poudarja, da »on razbistri jezik mucavaca i slovima sve uvede na put spasenja«. Ta stavčna zveza je razumljiva iz širšega zgodovinsko-filološkega sobesedila. Grki so bili za sebe trdno prepričani o svoji večvrednosti med drugimi ljudmi, zanje so bili ne-Heleni nižja bitja, ki so jih pretežno označevali kot barbari. Beseda *barbarus* pa je etimološko povezana s pojmom *balbulus*, kar pomeni človeka, ki ne zna govoriti ali samo jeclja (= muca). Po Klimentu so Slovani z azbuko in kulturo postali ljudje, kot ljudje pa so postali zanimivi za krščansko teorijo odrešenja. Srednjeveško slovstvo ima zato v pojmovanjih svojega časa visoko ceno in daljnosežen pomen.

Funkcionalna obremenitev srednjeveškega pisanja omejuje izvir in sklep besednoumetnostnega ustvarjanja z bogom. Boga invocira Konstantin Preslavski v *Azbučni molitvi* s prošnjo, da mu kot pisec »udahne v srce pravo reč«, ki da je »dar dušama, a ne telu«. Ob teocentrični postavitvi je v izjavi zanimivo še razločevanje med duhovnim in telesnim. Dualizem minljivega in nesmrtnega je namreč prav tako poglavitna premisa obravnavanega časa. V nekem srbskem rokopisu je neznan prepisovalec domislil takle stavek: »Ruka koja piše truli i nestaje kao prah, a pisanje, ako su i gruba slova, ali božija su, i zauvek ostaju.« Posameznikova omejenost je postavljena ob brezkončnost (trajnost) pisane besede, ki je beseda oznanila in mogočnost odrešenja. Človeška horizontala in božanska vertikalna sta tako dve osrednji temi, ki ju obravnava južnoslovanski srednji vek. Kljub temu, da ustvarjalec zavestno priznava minljivost človeškega

⁹ Literarna problematika je obdelana v naslednjih delih: Za Makedonce v citirani knjigi (opomba št. 4), za Bolgare v *Istorija na b'lgarskata literatura I*, Sofija 1962, za Srbe v knjigi M. Kašanina *Srpska književnost u srednjem veku*, Beograd 1975, za Hrvate v knjigi E. Hercigonje *Srednjovekovna književnost* (v ediciji *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga 2, Zagreb 1975) in za Slovence v *Zgodovini slovenskega slovstva I*, Maribor 1968, ki jo je napisal avtor tegale sestavka.

življenja (»Kako je sve što je čovečje tašte. Kratak je put kojim hodimo, dim je život naš, para, zemlja i prah« — *Život gospodina Simeona*), ga le-to z neodoljivo močjo privlači, zato ga poskuša vedno znova tematizirati. Takšne tematizacije dobivajo sicer krščansko odrešenijsko motivacijo in vizijo, ali je življenje enako inspirativen fenomen kakor onstranstvo. Srednjeveški pisec se sprašuje: »Kako po postanju truljenju se predati? Kako da rođenju steknem smrt? . . . Kako ne iskusiti živote zlih, kako minuti bez grehova ovdašnjih?« (Kantakuzin, *Molitva*.) To spraševanje, ki se dotika mejnih vprašanj življenja, je temeljito in zato pomeni izpoved resnice o srednjeveškem času ter prostoru. Knjiga razodeva resnico in izpoveduje bistvo, zato sta branje ali poslušanje seznanjanje z idejo Absolutnega. Raški episkop Grigorije v tem smislu pravi: »Poniknuvši u dubinu tih nadahnutih knjiga, kao u zrcalu će sam sebe ugledati kakav je, i kakav treba da bude, i druge pozna i nauči.« Nadvse pomembna je zlasti sintagma *kakav je i kakav treba da bude*, ki usmerja raziskovalno misel k ontološkemu izviru srednjeveškega slovstva. Krščanstvo je, hkrati z antično kulturno dediščino, sprejelo tudi njeno umetnostno načelo: samo resnično in dobro je lahko tudi lepo. S tem je antično premiso o ontološkem položaju umetnosti preneslo in uveljavilo tako v zahodno kot vzhodno evropsko kulturno tradicijo. Na taki podlagi je bilo Konstantinu Preslavskemu mogoče zapisati, da je človek, ki ni občutil sladkosti, podoben kamnu, še »huje pa je, kadar duša brez knjige, mrtva prebiva med ljudmi« (*Proglas*), žakan Broz Kolunić pa je 1468 isto misel še bolj aforistično zaostril, ko je rekel, da »gdo knjige počtuje da je knjigami počtovan«.

5

Knjige, ki naj bi bile spoštovane, so bile prav v bistvu zaznamovane s krščanstvom ter njegovima dvema inačicama, katolištvom in pravoslavljem. Obe inačica sta v južnoslovanski kulturi navzoči že od Focija (867), vsebinsko in organizacijsko pa se dokončno formirata z razkolom 1054. leta. Obe imata nekaj skupnih izhodišč, ki usmerjajo tudi kulturna prizadevanja. Poglavitna premisa je premisa o bogu, ki da je enotnost in hkratnost dveh funkcij: bog je najprej stvarnik, po čigar volji je vse nastalo, in je hkrati osmišljevalec, ki je vsemu ustvarjenemu podelil nek pomen. Iz tega se je rodila predstava, da ideje in vrednote že od začetka bivajo v bogu, človeku pa da ne preostaja drugo, kakor da jih le spozna in potrdi. Bog je postal najvišji objekt nekogaršnje misli, vse ustvarjeno obstaja le, dokler zvesto služi tako vnaprej določenemu namenu. Kdor ali kar se temu načelu izneveri, izgubi življenjsko vrednost, zato je tak pojav treba odstraniti. Bog je s tem uzurpiran, resnica je nasilno prisvojena, vrednote pa so izkoriščane v drugotne, manj vredne namene. Racionalno kategorizirano verovanje je vodilo v neposredno obvladovanje človeške zavesti in v omejevanje posameznikove svobode. Ideja absolutnega je bila izrabljena za nastanek in podkrepitev dejanj, ki so izvirala iz prepričanja, da so v resničnem skladu z božjo namero. Ljudje in organizirane skupine so menili, da so roka božje pravice na zemlji, zato so poskušali nasilno spreminjati svet (na primer ves proces pokristjanjevanja).

Rezultat takšne usmeritve je bila hierarhija, ki je utemeljena v metafiziki in transcendenci. Vera je ustvarila transcendenco, kar pomeni, tisto nadindivi-

dualno normo, ki naj bi jo kot obvezno sprejeli vsi, ki hočejo preživeti. Metafizično je piramidalno razmerje v hierarhiji; le-ta je po svojem bistvu sestavljena iz ideje zapovedi in iz ideje svetega. Hierarhija je torej po definiciji teološki pojem, njen cilj je postavljen od zunaj in od zgoraj, v samo njeno bistvo pa spada dualistična zasnova, ki izvira iz premise o božjih načrtih, katerih pokorni izvajalec naj bi bil človek. Odtod značilna delitev na *civitas Dei* in *civitas terrena*, delitev, ki ima svoj vrh v platonskem dualizmu duše in telesa, zemlje in neba, tostranstva in onstranstva, človeka in boga in tako dalje. Kristjan je s tem postal orodje cerkvene instrumentalizacije in politične manipulacije, kar je večidel pomenilo, da se je spremenil v nasilnika, ki se ni bal uporabiti svoje volje za uresničitev »božjega kraljestva« na zemlji.

Problematizacija božanskega načela se je dogajala v usodi ljudi, imela pa je dve plati. Prva je želela s silo spremeniti svet in ljudi, druga dopušča vse, kakor je, in je prežeta z neskončnim usmiljenjem. Na moralni ravni se tako pojavljata dve možni reakciji: prva izvira iz sodbe in obsodbe ter nasproti nekogaršnji izbiri uveljavlja svojo (»pravo«) izbiro, druga se prepušča malodušju in umika v nemočno tožbo. V obeh skrajnostih ni več svobode, vendar je druga predvsem dogajanje človekove ekstatične odprtosti za drugega in je kot taka iznad neposrednih političnih interesov ali cerkvenih potreb (značilna dvojnost med vojščakom-misionarjem in redovnikom-puščavnikom). Na tem področju so se začele dogajati stvari, ki so bile pomembne tudi za slovstveni razvoj.

Človek, ki je bil edino področje teologije, je bil s svojim življenjem nosilec verske drame. Slehernik je imel nalogo, ki jo je bilo treba izpolniti, hkrati pa je bil neposredno odgovoren pred zgodovino. Tu se je pojavil prostor za mišljenje, ki vedno začenja z najpreprostejšim, in sicer z dilemo da—ne, biti—ne biti ali dobro—zlo. Odgovori so bili predvsem pozitivni ali negativni, ob njih pa so se pojavljali tudi alternativnim mogočostim komplementarni odgovori, v katerih se je utrjevala izbrana odločitev, poleg tega pa se je določala neka interferenca med pozitivnim in negativnim odgovorom, ki je imela lahko vrednost ugotovitve. Omenjeni proces je — matematično rečeno — sklenjena skupina linearnih transformacij dveh kompleksnih spremenljivk, kar je dajalo nepretrgano vrsto mogočih odgovorov. V njih se je na koncu obdobja že razblinjala iluzija o božji previdnosti, ki bi vnaprej določala prav vse življenjske in družbene namene. S tem spoznanjem so ljudje vzeli usodo v svoje roke in odtlej so prepričani, da stvarstvo ni končano, pač pa je celo posameznikova naloga, da ga po svojih močeh nadaljuje.

6

Temeljno idejno-estetsko načelo srednjega veka je *mimesis*. Slovstvo posnema, toda posnema glede na nekaj; obravnavani predmet preuredi in predela tako, da bi kar najbolj ustrezal svojemu namenu (bistvu, pojmu ali ideji). Ideja se torej pojavlja v čutni obliki ali čutnem gradivu (za to se koristi čutno nazorna plastičnost krščanskega mitološkega izročila), delo, ki nastane, pa je čutni predmet, kateri je prilagojen in prirejen svoji ideji. To izhodišče je že v cirilmetodijski osnovi, ki je vtisnila svoj neizbrisni pečat vsem južnoslovanskim književnostim, čeprav so se od skupnega stebila kmalu jezиковno in kulturno

začele razvijati lokalne veje (intenzivno predvsem od XII. stoletja). Beseda je o slovstvu, ki ima imanentno namenskost, in sicer v iskanju tako imenovanih »pradednih časti«, kar pomeni, v težnji k vrnitvi v stanje prvobitne človeške pravičnosti in dobrote (*status iustitiae originalis* in *status naturae innocentis*). Značilen zgled je II. brižinski spomenik, ki precizno našteva vse prednosti, s katerimi je živel človek, preden je »naš ded sgrešil«, to isto besedilo pa razodeva tudi označbo celotnega problemskega kompleksa: gre za nižjo, preprostim ljudem namenjeno književnost, ki je prevzela enostavnejše estetske plasti helenizma in ki jo poznamo iz zgodnjega krščanskega pismenstva. Na Zahodu (tako imenovana *slavia romana*) se je ta tradicija trla za vizijo kulturne enotnosti v okviru in na podlagi latinščine, na Vzhodu (tako imenovana *slavia orthodoxa*¹⁰) grščina ni imela iste moči in pretenzij, zato je bil slovstveni razvoj v organskem dialektu v načelu manj oviran in zapleten. Zlasti Slovenci so bili že s karolinško renesanso in z Alkuinovo kulturološko zamislijo prvi in dovolj hitro odrezani od živih tokov opisane tradicije ter včlenjeni v zahodno civilizacijo. Na Hrvaškem so infiltracije z Zahoda tekle počasi, kar je ustvarilo možnosti za oblikovanje kontinuirane glagoljaške književnosti, ki je skupno starocerkvenoslovansko osnovo najbolj samostojno doživljala in premislila.

V takem ozračju je bilo mogoče literarno govoriti predvsem o nekaterih temeljnih vprašanih krščanstva, kakor so stvarjenje sveta, božja namera z ustvaritvijo človeka, Kristusova odrešeniška vloga in njegova dvojna narava. Vse take biblijske ali liturgične teme in motivi so podrejeni moralni misli. Sklicevanje na sodni dan naj bi podkrepilo krščanski etos, s tem pa so v slovstveno produkcijo prodrle vsebine, izvedene iz pojma *mors victrix et nivelatrix*, ki naj bi vse živo neprestano opozarjale na dejstvo *memento mori*. Vzporedno s tem je to slovstveno oblikovanje želelo vzbuditi spoštovanje do cerkve, njenega nauka in njenih služabnikov. Ob moralizirajoči bibliji in liturgiji se je pojavila tema o ljudeh, ki — kakor bi rekel Kliment Ohridski — »osvetljavajo svet presvetlim zrakama« in se »oblače u oklop vere i bore se u dobroj borbi«. Prišlo je do tematizacije tako imenovanih svetnikov, ki so se delili v več razredov (a) patriarhi in preroki, b) Marija, Janez Krstnik, apostoli, c) svete osebnosti, kakor so mučeniki, spovedniki in puščavniki). Tem razredom se je zaradi potrebe po nadaljnji graditvi in ureditvi življenja v okviru družbeno-političnih ali regionalnih fevdalnih skupnosti pridružila še vrsta del, ki so opisovala »žitje i žizan« (življenje in podvige) velikih zgledov iz javnega življenja (na primer biografije srbskih vladarjev). S tem se je krog tako imenovanih pozitivnih junakov (zgledov) širil, z novo tematiko pa sta se niansirala tudi slavnostni govorniški stil in lirsko-poetični ton.

Dela, ki so nastajala za verski repertoar, so se trdno držala formalnih pravil žanra, funkcionalno omejena raba pa je ohranjala tradicijsko osnovo, ki se ni smela spreminjati.¹¹ Posvetni repertoar je bil v tem pogledu bolj svoboden in je prešel več faz, ki so na koncu privedle do ustoličenja funkcionalno neobremenjene besedne umetnosti. To spoznanje se nanaša izključno le na oblikovno stran, ker sta vsebina in ideja vezani z nazorsko (ideološko) omejitvijo. V osnovi

¹⁰ Pojma je v tem smislu prvi začel uporabljati R. Picchio.

¹¹ Prim. D. S. Lihačev: *Zaroždenie i razvitie žanrov drevnerusskoj literatury*, v zborniku *Slavjanske literatury* (z referati za slavistični kongres v Varšavi), Moskva 1973, str. 160—177.

obeh zvrsti leži praktična etična problematika, ki v človeški vertikali vzpostavlja in kot razločevalni kriterij uporablja božansko horizontalo. V nekem srbskem zborniku iz XIV. stoletja piše: »Car li si, ili knez, ili vojvoda, pomisli od koga si vlast primio . . . Ne hvali se rodom svojim da si blagodarani, nego sam sobom i delima svojim.« Menih Teodozij pa je namero obeh žanrov strnil v stavku: »Ostaviti poslednjim naraštajima žitija svetih i njihove izvanredne i dobroljubive podvige — dobro je, i veoma korisno i zgodno . . . Isto kao što i ljubitelji ratova ono što se u neznabožačkim spisima nađe napisano o mužastvu nekih junaka u drevnim ratovima, sada o tome rado čitaju, i odande se uče da budu usrdni, iskusni i neustrašivi u boju protiv neprijatelja.« (*Žitije sv. Petra Koriškog.*) Od takšne utemeljitve posvetnih vsebin, ki je v svojo tematiko sprejela celo antične (poganske) snovi, ni bilo več daleč do regionalne in etnične zavesti, ki jo je eden od Danilovih naslednikov izpovedal takole: »Bolje nam je ako nam se dogodi i smrt u zemlji našeg otačastva nego da se nađemo u tuđoj zemlji kao zarobljenici ili došljaci.«

7

Južnoslovanski srednji vek ima svojo kontinuiteto, ki se je začela s sintezo helenistične antike, krščanstva in slovanstva. Navzlic mišljenju o razdeljeni Evropi je v zadnjem času spet pridobila na ceni ideja o enotnosti srednjeveške literature. Beseda teče o zapletenem sistemu simbolov in konvencij, ki ustvarjajo skupno srednjeveško poetiko. Srednjeveška kultura je po svojem bistvu namreč enotna, razločki so ugotovljivi le gradualno, to pa ima za posledek skupnost njenih vnanjih znamenj. Južnoslovanski srednji vek je izoblikoval neko število idej, verovanj, sodb in realitet, ki predstavljajo neogiben, upravičen in sam po sebi razumljiv fond. Ta fond ostaja aktualen, dokler se ne zrušijo moralni in intelektualni temelji družbe; ti temelji so podlaga ortodoksije te iste družbe, hkrati pa so tudi oporišča heterodoksij in nekonformizma. Oboje je vedno lahko le relativen razkol, saj je absolutna razločitev nepojmljiva in absurda. Sleherni pisec je ujet v ideologijo in svetovni nazor svojega občinstva (miljeja), lahko ju sprejema, preoblikuje, delno ali povsem odklanja, ne more pa se jima popolnoma odtrgati.¹²

Časovna literarna usmerjenost je bila oponašanje biblijske poetike, za katero je značilna označba tako imenovana *parola ornata*. Ta pojem je središče srednjeveške literarne estetike, pri čemer pa je treba poudariti, da je literarnost še samo v funkciji dekoracije. To pogojuje tako imenovano tradiranje, v njem pa so se pojavljala mesta, ki so izšla iz individualne estetske namere. Zgled hrvaškega glagoljaša, ki je v prevod *Visoke pesmi* vnesel — po svoji mediteranski izkušnji — pojem *gromače* (= kup kamenja),¹³ odkriva, kako so pisci v tako imenovani »božji besedi« spontano postajali ustvarjalci in v njej zapuščali sledove človeškega duha. Zaradi tematske in ideološke vezanosti takih sledov ni iskati v vsebinsko-idejnih sestavinah, marveč v prenašanju dane snovi v ubeseditev in v razčlenitev. To pa pomeni, da je ustvarjalni delež južnoslovenskega srednjega veka osredotočen na jezikovno transpozicijo (slog) in na njen vrstni

¹² Prim. Jože Pogačnik: *Periodizacijski problem v starejši slovenski književnosti*, *Dialogi* XIII (1977), str. 144–154.

¹³ E. Hercigonja, n. d. (v tekstu).

red (kompozicija). Slovstveni delež ustvarjalca je torej označen s pojmom variacije na temo iz izročila. Avtor se v svoji ubeseditvi loteva obdelave predloge (prototipa ali modela) ter jo bolj ali manj občutno spreminja. Med sestavljalcem in tradicionalno predlogo je nastajalo razmerje, ki ga — po analogiji z glasbo — pokriva pojem virtuoznosti. Preiskušnja piščevih zmožnosti je bila torej celo utemeljena v pričakovanju, da bralec pozna upoštevano tradicionalno predlogo. Zveza med predelavo in njenim prototipom je morala biti zapažena, ker bi sicer estetski doživljaj ostal okrnjen ali ga pa celo ne bi bilo. Nosilec izročila je matica teksta, v kateri idejno-afektivna struktura hrani arhaične oblike, v dekoraciji pa polagoma osvaja in preoblikuje izbrane ubeseditvene prvine. To dejstvo odlično ponazarja kompozicija, ki je večidel vezana ali vsaj tektonska. Sestavljalcem je šlo za idejno izrazitost, zato so vzpostavljali nevidni notranji red, ki naj bi ustrezal ideji povedi. Pogostnost kompozicijskih konvencij, ki izvirajo iz simbolike števil (v veljavi sta predvsem triadična in heptadična shema), nedvomno govori o podrejenosti slehernega literarnega dejanja kozmološki predstavi srednjeveškega krščanstva. Število je postalo oblikovalni faktor in je dobilo metafizično vrednost.

8

V opisanih združevalnih tendencah kljub temu potekajo centrifugalne sile, ki so utemeljene v doživljajsko-duhovnih razločkih med Vzhodom in Zahodom. Ta zemljepisna, politična in verska ločnica je usodno opredelila tudi stilno, kompozicijsko in žanrsko evolucijo. Konstantin Filozof (Kostenečki) pripoveduje o problemu, v katerem jeziku objaviti svete knjige (*Skazanije izjavljeno o pismenih*). V poštev ne prihajajo organski dialekti, ki jih ta avtor med 1423. in 1426. letom dovolj natančno našteva, ker so »debeli«, »visoki« in »tesni«. Grškim tančinam najbolj ustreza stara cerkvena slovanščina, ki je »tanka« in »krasna«, to pa pomeni, da je ta splošni slovanski knjižni jezik dvignjen na raven visokega stila, ki je edini v stanju, da zaobseže vse zahtevane intelektualne in abstraktne prelive. Literatura, ki je nastajala iz takega vrednotenja jezika, je bila s stališča občosti in komunikativnosti tudi nekako pridvignjena, saj se je omejevala na dvor, aristokracijo, cerkveno hierarhijo in je le deloma obsegala tudi nižje duhovništvo. Nosilec slovstvenih iniciativ na Vzhodu sta prvi in drugi stan, zato je v tej slovstveni produkciji več birokratizma, ceremoniala, etikete, hierarhičnih norm in rituala. Ta sociološka podlaga, ki je izraz stadijalnih razločkov v družbeni strukturi, je vtisnila svoj pečat kulturni in književni evoluciji. E. Hercigonja jo je posrečeno označil kot vertikalno, ki da je v nasprotju z zahodno horizontalno usmeritvijo.¹⁴ V le-tej stari cerkveni slovanščini hitreje podlega infiltratom iz organskih narečij, tako je hrvaški tip cerkvenoslovanskega jezika že kar od začetka oprt na čakavski substrat, s čimer nastaja hibridna *koine* s spremenljivim razmerjem jezikovnih sestavin, ki gredo od prave cerkvenoslovanske redakcije preko vmesnih mešanih variant do čiste narodne izraza.

Kmečko-plebejski svet je do te ustvarjalnosti prihajal preko posrednika (cerkve) v ustni transformaciji, in sicer v reducirani obliki ter prilagodeni vsebini. Nje-

¹⁴ N. d., str. 252.

govo ustvarjalno področje je bilo v tradicionalnem pesništvu, v katerem je ta družbena plast prvič dosegla estetsko zavest o svoji zgodovinski eksistenci. Novejša raziskovanja folkloristov tudi na tem področju ugotavljajo, predvsem za ustno narativno poezijo, obstoj splošnega modela ali tipa, ki se razkriva in uresničuje v številnih variacijah.¹⁵ Sistem književnih in sistem folklornih žanrov se medsebojno dopolnjujeta v tem smislu, da pokrivata celotno življenjsko in družbeno resničnost, hkrati pa med obema prihaja do interference, v kateri je vsak žanr lahko drugemu obrazec, konstitutivna sestavina ali motivska pobuda. Takšne zveze izvirajo najprej iz enotnosti ustvarjalnega procesa samega, omogočale pa so jih še neke čisto konkretne zadeve. Oba žanra sta računala z avditivno recepcijo, zato sta za najbolj pogost stilni postopek sprejela kontaktno sinonimiko, ki je *per definitionem* eksplikativna. Tematizirala sta pojave v okviru srednjeveškega svetovnonazorskega dualizma, zato v stilnem sestavu srečujemo antitezo, antonim in simboliziranje, ki so ustrezna sredstva za izraz takega pogleda na svet. V obeh žanrih je, nadalje, navzoče prizadevanje, da se dana tema naprej razkriva in širi, zato prihaja do generiranja novih del v okviru iste skupine. Tako nastali generični obrazci so znane sestavine oblikovali v nove sestave, prihajalo je do intenzivnega interferiranja vrst in podvrst, v tej igri, ki je sicer funkcionalno vezana, pa se je literarni izraz na splošno vse bolj osvobajal redukcij ter je postajal individualen, spontan in pesniški.

9

Vsebinsko tematični repertoar južnoslovanskega srednjega veka je v načelu torej določen z mitičnimi (religioznimi) modeli, ki se z uresničitvijo v obredu institucionalizirajo, da bi s tem dejavno pokazali avtentičnost v obnavljanju prvobitnega dejanja pradedov ali boga. Za vsako tako obnavljanje so značilne lastnosti periodičnost, identičnost in fazni premik, z njimi je bilo mogoče didaktično ponazarjati tisto, kar sicer teoretično pripada krščanski liturgiji. Na poti od mita do njegove konzervacije v obredu (kultu) je vsak dogodek ali pojav preoblikovan tako, da se je prilegel v tipološko-figuralno pojmovanje zgodovine, v abstraktno-spiritualno alegoričnost in v moralčno nadčasovnost. Te tri zahteve so praktično izbrisale iz južnoslovanskega srednjega veka individualnost in avtentičnost, za kar pa je spet vzrok najti v ustni reprodukciji in avditivni recepciji. Psihologija je namreč ugotovila, da spomin na zgodovinski dogodek ali resnično osebo v človeškem pomnjenju živi dve ali tri stoletja. Spomin si ne prisvaja individualno ali avtentično od nekega pojava, on je tako strukturiran, da samodejno oblikuje kategorije namesto dogodkov in namesto zgodovinskih podob prisvaja le njihov prototip. Zgodovinska figura je prienačena svojemu mitičnemu modelu (junaku, dogodku), pripetljaj pa je sprejet kot kategorija mitičnega dogajanja.

Oceno take ustvarjalnosti je mogoče dati le, če v raziskovalni metodi pojem funkcije predpostavimo pojmu strukture. Zgodba, ki je po svojem bistvu mitična, ni določena s strukturo, kar bo v novem veku, temveč mora biti tudi institucionalizirana v živi aktualnosti, ki jo omogoča in jamči ritual. Tako sta

¹⁵ Sv. Petrović: *O prevladavanju granice među proučavanjem usmene i proučavanjem pisane književnosti, Letopis Matice srpske*, leto 151, knjiga 416, str. 1007–1020.

povezana njena poglavitna dela: pojem odrešitve, ki je bil postavljen na začetku, in oznanilo izpolnitve v prihodnosti. Srednjeveška literatura je torej enoten in enkraten sinopsis, v katerem za poznavalca presenečenja skoraj niso mogoča. Zato je za literarnoznanstveno postavitev problema, ki bi prerasla samo zgodovinski ali celo antikvarični interes z zgodovinsko-hermenevtičnimi in aktualnimi sistemskimi stališči, danes lahko tvoren predvsem arhetipski strukturalizem. Beseda je o izhodiščih anglo-ameriške šole (*archetypal criticism*), ki je bila nasprotna formalno-estetskim premisam »nove kritike« (*new criticism*), njen tvorec pa je N. Frye (*Anatomy of Criticism*, 1957). Ta šola je definirala pojem arhetipa in vzpostavila načelo v zaprtem tekstualnem korpusu, ki da je matrica za invariantno ustvarjanje. V tej luči gre za nastanek shematičnih modelov (= arhetipov), na podlagi takih modelov nastale zgodbe so miti, ki jih sprejme obred. V nadaljnjem razvoju se miti odvajajo od obreda, elementi strukture se osvobajajo in stopajo v nova razmerja ali prevzemajo nove funkcije. Iz takih ostankov (»survivals«) je mogoče rekonstruirati prvobitni izvir, celoto teh procesov pa je treba še tipološko vzporediti, saj je južnoslovanska srednjeveška literatura predvsem različnost v enotnosti.¹⁶

V tem pogledu je, prav tako kot na drugih raziskanih ravneh, tudi tipološko mogoče govoriti o dveh kulturoloških žariščih, od katerih je vsako imelo svoj sistem literarnih norm, različno grafijo in specifičen jezikovni razvoj od dihotomne stare cerkvene slovanščine v smeri organskih dialektov. Med obema žariščema se je dogajalo preklapanje, kar je nazorno predočil M. Krleža s stavkom: »Na magnetskom polju između evropskog istoka i zapada, na našem se tlu zasjenjuju dva kruga, i to zapadni, kome periferija seže od Vatikana i Flandrije do Vardara, i istočni, koji počinje od Carigrada i svršava na zapadnoj obali Istre, na Soči i pod Alpama na Blatnom jezeru.«¹⁷ Trenje teh dveh krogov je vse do XV. stoletja prinašalo izzive in dajalo odgovore ter ustvarjalo evolutivne in revolutivne položaje, iz katerih je izvirala svojevrstna dinamika južnoslovanskega prostora in časa. Razbor te dinamike med Vzhodom in Zahodom nedvomno razkriva, da so opisane regije duhovno ne le preživljale, marveč tudi oživljale splošni evropski kulturni prostor, ki je z njimi dobil tako imenovano »tretjo dimenzijo« (M. Krleža).

¹⁶ Poskus take vrste je v germanistiki napravil Rainer Warning v knjigi *Funktion und Struktur*, München 1974 (na primeru t. i. duhovne drame).

¹⁷ Povodom izložbe jugoslavenskog srednjovekovnog slikarstva i plastike u Parizu 1950. godine, *Republika* 6, 1950, str. 334.